

Výzkumná sdělení

„Evropa ve výuce“ – „Výuka v Evropě“

Empirická studie snažící se zdůvodnit obor
„evropská pedagogika“ v přípravě učitelů v Evropě

Renata Seebauer

Ještě nikdy ve své historii společenství států nebyla Evropská unie konfrontována s rozšířením takového rozsahu jako v současné době, a to nejen vzhledem k počtu obyvatel, nýbrž také vzhledem k sociálním a hospodářským aspektům. Asociované země a současných 15 členských států se chtějí stát součástí silného společenství; ovšem 11 států usilujících o vstup do Společenství se navzájem podstatně liší, zvláště vzhledem ke konvergenci svých společenských, hospodářských a politických struktur s členskými státy EU.

Problematika „evropské dimenze“ (srov. Seebauer, 1996), o níž se na začátku devadesátých let hodně diskutovalo a která přinesla početné návrhy jak téma „Evropa“ začlenit do různých vyučovacích předmětů, získává v současné diskusi o rozšíření EU nové aspekty.

Zvyšující se podíl učitelských kandidátů z asociovaných států na „evropské vzájemné výměně“ ukazuje, že „evropská dimenze“, která se dosud často víc projevovala ve filozofických koncepcích (srov. Technická univerzita v Liberci, 1996), získala pro novou učitelskou generaci výrazně kognitivní, ale také afektivní komponentu, totiž silnou potřebu aktuálních informací o vývoji EU na jedné straně, ale také potřebu osvětlit nejasné naděje a obavy na straně druhé.

1. Nová evropská konfigurace jako příležitost a zvláštní výzva pro přípravu učitelů v Evropě

V následující kapitole ukážeme, že

- vzdělávací programy EU představují část přibližující strategie EU pro země střední a východní Evropy,
- podpůrné programy EU zahrnují hlavní politické okruhy Společenství, včetně výzkumu, kultury, ekologie, vnitřního trhu atd., čímž se má postupně připravovat a podporovat přijetí *acquis communautaire* (tj. nabytých výsledků Společenství),

- cíle EU budou po roce 2000 klást důraz na interní politiku, politiku sbližování, společnou zemědělskou politiku (GAP) a na vnější vztahy, přičemž mnohé okruhy se úzce dotýkají přípravy učitelů.

Akademický rok 1999/2000 představuje již druhý rok, v němž se státy střední a východní Evropy mohou podílet na programu SOKRATES (obecné a profesní vzdělání). Již v prvním roce své účasti prokázaly nové partnerské státy pozoruhodný přínos, a to jak z hlediska rozsahu návrhů (přibližně 10 % celkového rozsahu návrhů), tak také vzhledem k jejich kvalitě. Toto nadšení získalo kladný ohlas také při otázkách vysokých škol v EU a v EHS, které uzavřely četné bilaterální dohody s univerzitami z nových účastnických států.

Možnost účasti nově přijatých členů v programech Unie je částí zintenzivněné sbližovací strategie, která slouží jako jejich příprava na vstup, kdy se státy ucházející se o přijetí a jejich občané seznamují s politikou a pracovními metodami Unie. Protože tyto programy ovlivňují nejen všeobecné a profesionální vzdělání, ale také většinu politických oblastí společnosti, mezi nimi také bádání, kulturu, prostředí, vnitřní trh atd., musí být připravována a podporována spoluúčast na postupném přijetí *acquis communautaire* (nabytých výsledků Společenství).

Při vypracování postojů k žádostem o vstup vychází komise z následujících předpokladů pro členství, jak byly stanoveny Radou v Kopenhagenu (1993):

- Politická kritéria: existence stabilních, demokraticky zakotvených institucí, zachovávání zásad právního státu, lidských práv a ochrany menšin. Podstatné odchylky od myšlenek právního státu nejsou přijatelné.
- Hospodářská kritéria: existence dobře fungujícího, schopného tržního hospodářství, které je schopno čelit tlaku soutěže a tržních sil uvnitř Unie. Nové členské státy nesmějí v tvrdém soutěživém klimatu EU podlehnout.
- „*Acquis communautaire*“ (nabyté výsledky Společenství): existence dostačující administrativní a právní kapacity, aby bylo možno převzít závazky Společenství ve smyslu „*acquis*“, a to vzhledem ke sledování cílů politické, hospodářské a měnové unie.
- EU musí být připravena k rozšíření: zařízení EU musí být s to rozšíření zajistit, což přináší nutnost uspořádat vládní konferenci (Oostlander, 1998, s. 141).

Kromě toho předkládá komise Radě pravidelně o každém středoevropském a východoevropském státě, který se uchází o vstup do EU, zprávu, v níž se posuzují z hlediska kopenhagenských kritérií pokroky dotyčných států na cestě k přijetí. Tyto zprávy tvoří základnu pro další vyjednávání.

Cíle Unie po roce 2000 (srov. též Wiehler, 1998, s. 23–107) mají své těžiště v:

- interní politice,
- politice soudržnosti,
- společné zemědělské politice (GAP) a
- ve vnějších vztazích.

Pro vnitřní politické oblasti se rýsují čtyři těžiště:

- Vytvoření předpokladů pro trvalý růst a vytvoření nových pracovních míst, např. vytvoření předpokladů pro hospodářskou a měnovou unii; využití potenciálu vnitřního trhu; striktní uplatnění pravidel soutěže prostřednictvím komisí; zlepšení pracovních podmínek pro malé a střední podniky; výstavba „Transevropské sítě“ (TEN);
- Do popředí stavět vědomosti: např. výzkum, inovace, všeobecné a profesionální vzdělání jako základní nehmotné investiční hodnoty; nové podněty pro výzkum a technologický rozvoj; podpora elektronického obchodního styku a audiovizuálních médií, zkvalitnění vědomostí o nových technologiích ve školách . . .
- Modernizace systémů zabývajících se zaměstnaností, např. modernizace trhu práce a zaměstnanecké politiky; reformu důchodových a zdravotnických systémů . . .
- Zlepšování životních podmínek, např. podpora společnosti, která nepripouští žádnou diskriminaci; zesílení zájmu o otázky národního zdraví, o otázky ochrany životního prostředí . . .

Cíle politiky soudržnosti jsou ve smlouvě stanoveny jasně: v rozšířené Unii, která se tím stane heterogennější, bude mít zvláštní význam hospodářská a sociální soudržnost, např.

- udržet v platnosti prioritu regionálních cílů;
- rozvoj humánních zdrojů jako nový cíl, a to podporou hospodářských a sociálních změn, rozvoj celoživotního učení a soustav dalšího vzdělávání, aktivní politikou tržního hospodářství překonávat nezaměstnanost, jakož i sociální vytěsnění ze společnosti;
- strukturální podpora novým přistupujícím zemím.

Společná zemědělská politika se má především chápat jako pozadí dlouhodobého vývoje; rozšíření na východ by mohlo např. znamenat 100 milionů nových spotřebitelů, přičemž ovšem kupní síla nových spotřebitelů činí jen zhruba jednu třetinu současných spotřebitelů Unie. Otázky zvýšení příjmů zemědělců, začlenění ekologických cílů do GAP, jakož i vytváření doplňkových nebo alternativních příjmů a možností zaměstnání pro zemědělce zůstává jako jeden z důležitých cílů pro budoucnost.

Co se týče vnějších vztahů, musí Unie v každém směru provádět účinnou vnější politiku. S rozšířením roste totiž vliv Unie a tuto příležitost musí Unie využít, aby chránila své politické a hospodářské zájmy a aby podstatně přispěla k zajištění míru a demokracie, k obhajobě lidských práv a k zachování tradičních hodnot.

2. Náčrt výsledků průzkumné studie – Základní vědomosti, osobní očekávání od členství v EU a obavy u studujících učitelství v budoucí EU – Evropě

V následující části studie ukážeme, že

- studující učitelství ve vybraných přístupujících státech (CZ, HU, PL a SL) mají celkem skromné informace o jednoduchých otázkách týkajících se EU,
- očekávání od členství v EU se především týkají „udržení a zajištění míru“, „podpory úsilí o ochranu životního prostředí“ a „ochrany demokratických práv každého občana“,
- respondenti z přístupujících států vyjadřují strach z „války“, „nezaměstnanosti“ a z „ekonomických důsledků vstupu do EU“,
- zavedení učebních lekcí z „evropské pedagogiky“ tvoří bezpodmínečný předpoklad pro realizaci budoucího vyučovacího principu „Evropa ve výuce“.

V průběhu koordinace a realizace četných společných projektů (dva TEMPUS S-JEPS, čtyři ERASMUS – intenzivní programy a mnohočetná účast na práci partnerských institucí z přístupujících zemí) umožnila autorce – především během dvou posledních let, ve stále větší míře konstatovat, že pro občany, zvláště pak pro studující učitelství středoevropských států, kteří budou postupně do Unie přijímáni, Evropská unie představuje velkou naději do budoucna (srov. také Hänsch, 1998). Vědomí, že sjednocení Evropy je cesta k řešení stávajících společných problémů, jako je nezaměstnanost, ničení životního prostředí, internalizace kriminality, globalizace ekonomických a ekologických rizik, by mělo být u nově přístupujících členů silnější než u občanů Unie.

Na základě těchto zkušeností by měly být ověřeny následující hypotézy:

H_{01} : Celkově existují jen malé základní znalosti o jednoduchých otázkách o Evropské Unii; studenti oboru učitelství z vybraných zemí střední a východní Evropy (CZ, HU, PL, SL) se neodlišují vzhledem k svým základním znalostem.

H_{02} : Studenti učitelství z vybraných států střední a východní Evropy (CZ, HU, PL, SL) se neodlišují vzhledem k svým očekáváním na 15 možných důsledků členství v EU.

Dále bylo otevřenými otázkami zkoumáno, zda celoevropský problém nezaměstnanosti patří k těm vývojovým jevům v Evropě, před nimiž mají studující učitelství v nejbližších šesti letech nejčastěji strach.

2.1. Popis zkoumaného materiálu a předvýzkum

Zkoumání proběhlo v měsících prosinec 1999 až březen 2000 u celkem 405 studujících učitelství (němčina nebo angličtina) v České republice (Masarykova univerzita Brno), v Maďarsku (Vysoká škola pedagogická Szeged, Univerzita Veszprem), v Polsku (Slezská univerzita Katowice) a ve Slovinsku (Univerzita v Mariboru).

Získávání údajů bylo anonymní prostřednictvím dotazníku, který postihoval též osobnostní údaje (srov. Seebauer, 2000, v tisku) dotazovaných budoucích učitelů a také některé aspekty budoucí profese.

Tab. 1: Údaje o složení respondentů

	CZ	HU	PL	SL
muži	19,10 % (18)	13,40 % (11)	16,40 % (11)	8,40 % (9)
ženy	80,90 % (76)	86,60 % (71)	83,60 % (102)	91,60 % (98)
celkem	100,00 % (94)	100,00 % (82)	100,00 % (122)	100,00 % (107)

Následující údaje představují část obsáhlejšího výzkumu, v němž byly zachyceny osobnostní vlastnosti (srov. Seebauer, 2000, v tisku) vypovídajících budoucích učitelů a též aspekty budoucího povolání.

2.2. Vědomosti o jednoduchých otázkách Evropské unie; přehled výsledků

Respondentům bylo předloženo devět vět o problematice, která se vztahovala k Evropské unii. Věty obsahovaly celkem 10 mezer, které měly být doplněny. U každé věty byl ještě pokyn jako „prosím, uveďte správný počet, dosadte jméno města“ apod. Tabulka 2 znázorňuje jednotlivé položky (items), počet správných řešení v procentech a v absolutních číslech, jakož i správná řešení.

Nejlépe byla postižena podoba vlajky EU, potom následovalo určení cílů programu ERASMUS a stanovení počtu členských států EU.

Statistická analýza (Kruskal-Wallis 1-Way Anova) ukazuje, že nejvyšší úroveň informovanosti je u slovinských studentů, následují maďarští a čeští. Poslední místo zaujímají polští studenti.

2.3. Osobní očekávání od členství v EU; přehled výsledků

1. Patnáct možných „očekávání“ od členství v EU mělo být posouzeno s hodnocením od „5 = velmi vysoké očekávání, s velkým významem pro mne“ až po „0 = žádné očekávání, nevýznamné pro mne“.

Do uvedené škály měly být zařazeny následující výhody:

Tab. 2: Výsledky vědomostí respondentů

Položky	Správná řešení v procentech (a absolutně)				Správné odpovědi
	CZ n = 94	HU n = 82	PL n = 124	SL n = 105	
Počet členských států v Evropské unii	60,6 (57)	29,3 (24)	11,3 (14)	35,2 (33)	15
Prezident Evropské Unie	11,7 (11)	9,8 (8)	1,6 (2)	25,7 (27)	Romano Prodi
Sídlo Evropského soudního dvora	6,4 (6)	2,4 (2)	0,8 (1)	7,8 (8)	Luxemburg
Střídání funkce prezidenta	8,5 (8)	25,6 (21)	32,3 (40)	41,9 (44)	2× za rok
Země, která nyní před- sedá prezidentské radě	13,8 (13)	32,9 (27)	2,4 (3)	7,6 (8)	Finsko, resp. Portugalsko
Barva vlajky Evropské unie	90,4 (85)	98,8 (81)	94,4 (117)	92,4 (97)	modrá
Počet hvězd na EU vlajce	31,9 (30)	51,2 (42)	60,5 (75)	61,0 (64)	12
ERASMUS je podpůrný program EU pro obor ...	55,3 (52)	32,9 (27)	6,5 (8)	50,5 (53)	univerzitní studium
Mnohé orgány EU mají své sídlo v ...	53,2 (50)	43,9 (36)	26,6 (33)	40,0 (42)	Brusel
S termínem „Schengen“ spojuji ...	9,6 (9)	25,6 (21)	0,0 (0)	13,3 (14)	dohoda o hranicích, zajištění EU hranic

1. Svobodný pohyb osob uvnitř Unie, dalekosáhlé odstranění hranic.
2. Společná měna, měnová unie (EURO).
3. Finanční podpora geograficky nebo sociálně zanedbaných území.
4. Zvýšení životního standardu.
5. Společné právní předpisy a zákony, „evropské právo“ a národní právo.
6. Celoevropské uznání ukončení vzdělání (např. Mgr., Ph. D. atd.).
7. Rozmanitost nabídek zboží, větší výběr a konkurence.
8. Finanční podpora na výstavbu dopravní sítě (např. silnice, dráhy, mosty ...).
9. Zajištění a udržení míru.
10. Ochrana demokratických práv každého občana.
11. Ochrana před pravicovým nebo levicovým extremismem.
12. Podpora ochrany prostředí.
13. Zvýšení soutěživosti ve všech oborech hospodářství.
14. Rozšíření hospodářského prostoru: větší „tržní šance“.

15. Volný pohyb zboží uvnitř Unie, odstranění cel.

Tabulka 3 ukazuje nyníšších pět nejčastěji uváděných osobních očekávání od členství v EU.

Tab. 3: *Nejčastějších pět očekávání od členství v EU*

	Střední hodnoty; pořadí v závorkách			
	CZ	HU	PL	SL
9. Zajištění a udržení míru	4,185 (1)	4,450 (1)	4,200 (2)	4,181 (1)
12. Podpora ochrany prostředí	3,968 (2)	4,413 (2)	4,267 (1)	3,981 (4)
10. Ochrana demokratických práv každého občana	3,849 (4)	–	4,086 (3)	4,086 (2)
6. Celoevropské uznání ukončení vzdělání	3,755 (5)	4,388 (3)	–	4,067 (3)
4. Zvýšení životního standardu	–	4,200 (4)	4,041 (4)	–
1. Svobodný pohyb osob, odstranění hranic	3,926 (3)	4,013 (5)	3,889 (5)	3,867 (5)

Nejvyšší prioritou náleží „udržení míru“, následuje „podpora ochrany prostředí“ a s výjimkou maďarských respondentů – „ochrana demokratických práv každého občana“. Také „svobodný pohyb osob a dalekosáhlé odstranění hranic“ se nachází ve všech čtyřech zemích mezi nejčastějšími očekáváním, na třetím místě u českých studujících učitelství a na pátém u maďarských, polských a slovinských respondentů.

Nejmenší význam přisuzují čeští studenti „společné měně, peněžní unii“; u maďarských studentů se to týká „zvýšení soutěživosti ve všech oblastech hospodářství“. Polští studenti projevují jen velmi malé očekávání od „ochrany před pravicovým a levicovým extremismem“; slovinští studenti nejméně očekávají od „společných právních předpisů a zákonů“.

2.4. Největší obavy, strach ze sjednocené Evropy v průběhu příštích deseti let; znázornění výsledků

Čeští studenti vyjadřují v průměru 1,750 obav; deset studentů udává, že nemá žádné obavy z příštích deseti let; šest studentů na otázku neodpovědělo.

Zkoumaní maďarští studenti jmenovali průměrně 1,683 obav; dva studenti uvedli, že nemají žádný strach, devatenáct studentů na otázku neodpovědělo.

Polští studenti vyjadřují v průměru 0,37 obav; pět studentů udává, že nemají žádný strach; 71 studentů na otázku neodpovědělo.

Slovinští studenti uvádějí v průměru 1,55 obav.

Tabulka 4 podává přehled o strachu a obavách, které byly nejčastěji uvedeny na prvním místě.

Tab. 4: Přehled obav uvedených na prvním místě

	CZ n = 94	HU n = 82	PL n = 124	SL n = 105
Žádný údaj, nezodpovězeno	17,0 (16)	25,6 (21)	62,3 (77)	43,0 (45)
Žádná podpora ve vážné situaci, žádná vojenská podpora	-	-	13,9 (17)	-
Závislost na Západě, na západních zemích	-	-	11,5 (14)	-
Válka	26,6 (25)	17,1 (14)	2,5 (3)	6,5 (7)
Problémy zemědělství	-	-	2,5 (3)	3,7 (4)
Nezaměstnanost	4,3 (4)	7,3 (6)	1,6 (2)	6,5 (7)
Rusko	6,4 (6)	1,2 (1)	1,6 (2)	-
Vlastnictví zbraní	-	-	1,6 (2)	-
Znečištění životního prostředí	2,1 (2)	3,7 (3)	0,8 (1)	2,8 (3)
Národní sebevědomí, ztráta národních vlastností, jen malá země (SL)	1,1 (1)	1,2 (1)	0,8 (1)	4,6 (5)
Příchod jiných národností (černoši, židé (PL), cizinci, běženci, pracovní síly z jiných zemí (SL))	3,3 (3)	1,2 (1)	0,8 (1)	1,9 (2)
Ekonomické následky vstupu do EU, ekonomické problémy, inflace, vzestup cen	3,3 (3)	10,9 (9)	-	2,8 (3)
Rasismus, xenofobie	3,3 (3)	2,4 (2)	-	0,9 (2)
Atomová energie, atomová válka, atomové zbraně	4,3 (4)	-	-	1,9 (2)
Nepřijetí do EU	2,1 (2)	-	-	-
Obavy z EU, poevropštění, globalizace	4,3 (4)	-	-	0,9 (1)

U českých studentů najdeme ještě další oblasti, které jsou uvedeny jen jednou: počítač, drogy, egoismus, násilí, konzumní společnost, kriminální živly, sociální problémy, technika aj.

Jen jednou jsou u maďarských studentů uvedeny tyto oblasti: automatizace, dominantní pozice angličtiny, zklamání z EU, rozrůstající se kon-

kurenční boj, kriminální živly, kriminální turistika, neonacismus, politické krize, měnová unie atd.

Jednotlivě uváděné jevy polskými studenty jsou již zahrnuty do tabulky, poněvadž v některých zemích vykazují vyšší hodnoty, jako např. znečištění životního prostředí, národní sebevědomí, ztráta národních vlastností, příchod jiných národností (černoši, židé...).

U slovinských studentů se jednorázové údaje týkají těchto oblastí: otevření hranic, zbraně, Euro, organizovaný zločin... .

Většina údajů celkově připadá na „strach z války“, a to především u respondentů z České republiky.

„Strach z nezaměstnanosti“ zaujímá první místo u slovinských studentů, u českých a maďarských respondentů je to až třetí místo.

2.5. Shrnutí, výhledy

- Původní předpoklad, že studující učitelství mají velmi malé vědomosti o jednoduchých otázkách týkajících se Evropské unie, byly výsledky provedeného šetření potvrzeny. Údaje respondentů ve sledovaných zemích (CZ, HU, PL, SL) se ovšem od sebe velmi významně liší.
- Slovinští respondenti se umístili ve vyplňování neúplného textu nejlépe, následování jsou maďarskými a českými studenty. Polští respondenti prokázali nejhorší výsledky.
- Škálované odpovědi (5 až 0) osobních očekávání od členství v EU byly dále analyzovány prostřednictvím H-testu (Kruskal–Wallis); přitom se ukázalo, že vzhledem k „očekáváním“ 1, 9 a 14 původně formulovaná nulová hypotéza musí být považována za platnou, ovšem u všech ostatních „očekáváním“ existují velmi významné rozdíly vzhledem k očekávaným hodnotám dotazovaných studentů, které jsou specifické podle jednotlivých zemí.
- Nejvyšší hodnoty očekávání vykazují maďarští a polští studenti; to se týká položek 2, 7, 8, 10, 14 a 15 u polských studentů. S výjimkou položky 9 a 11 vykazují čeští studenti průběžně nejnižší hodnoty očekávání.
- Formulované obavy z vývoje v Evropě v příštích deseti letech postihují, nikoli, jak se původně předpokládalo, celoevropský problém nezaměstnanosti, nýbrž strach z války.
- Respondenti čtyř zkoumaných zemí se velmi významně odlišují podle počtu vyjádřených obav/strachu (Kruskal–Wallis: $\chi^2 = 16,7837$, $p = 0,0008$).
- Existuje malá – ovšem nikoli významná – negativně orientovaná korelace mezi individuálními „očekáváním“ a vyjádřenými „obavami“: čím méně bylo vyjádřeno obav, tím vyšší jsou očekávání.

Má-li mít „Evropa ve výuce“ odpovídající místo v přípravě budoucích

učitelů, ať už jako integrativní prvek ve smyslu vyučovacího principu, nebo jako samostatná disciplína, musí být nastávající učitel vybaveni odpovídajícími základními vědomostmi o Evropě a o aktuálním vývoji a vývojových tendencích. Jen permanentní zvyšování a aktualizování základních vědomostí může zabránit tomu, aby učitelé v Evropě nepodléhali demagogickým kampaním a nereálným obavám.

Nadřazené učební cíle by měly být neustále revidovány, v současné době by to bylo myslitelné takto:

- Vývoj porozumění a základnu vědomostí o současných evropských trendech budovat na pozadí dějin „ideje Evropa“;
- Poznání funkce a postupů demokracie jako základní složky evropské kultury;
- Orientace Evropy jako politické a ekonomické jednoty v kontextu globálních změn;
- Prověření, jakým způsobem rozšiřování EU vytváří tlak na přizpůsobení, a to jak v zemích EU, tak také u kandidátů na vstup.
- Diskuse o tom, jaký podíl „přizpůsobovacího zatížení“ mají nést země EU a kandidátské země . . .

Bylo by potřeba pojednat o tématech:

- Dějiny „ideje Evropa“: rozličné přístupy, Evropa mezi světovými válkami; Evropa po roce 1945 ve směru „Evropská integrace, od Římské smlouvy k Agendě 2000“ atd.
- Institucionální a demokratická struktura Evropské unie: Evropský parlament, Rada, Evropské komise, Evropský soudní dvůr atd.
- Poznávat Evropu na internetu: poznávat významné články EU, informace, databáze, informační stránka o prezidentství, aktuální vysílání tiskových zpráv atd.
- Otázka stále se zvětšující Unie. Rozšíření v roce 1995, působení členských států EU na Rakousko (hospodářsky, politicky, sociálně – náklady a zisk).
- Perspektiva rozšiřování na východ: asociační smlouvy, hospodářská a kulturní kooperace, očekávání a obavy.
- Evropské síťové systémy: projekt-design; základní vědomosti a techniky potřebné pro spoluúčast v multilaterálních finančních programech.
- Rozmanité způsoby řízení EU: volný pohyb zboží a kapitálu, migrace a volný pohyb výkonu služeb; doprava; životní prostředí, sociální otázky . . .
- Aktuální trendy a příležitosti: např. rekonstrukce institucí EU, roční zprávy o přistupujících zemích
- Evropská unie a svět: Evropa a USA, Evropa a Japonsko atd.

Lze doufat, že realizace „evropské pedagogiky“ nebude ponechána jen vlastní odpovědnosti a angažovanosti několika málo vzdělavatelů-učitelů, nýbrž že budou k dispozici odpovídající národní prostředky a podpora Unie, aby se příští generace učitelů stala „evropsky zralou“.

Literatura

- Amt für Veröffentlichungen der Europäischen Union, Luxembourg, Eine stärkere und erweiterte Union, Kom (97) 2000, Bd. 1. In: Frank Wiehler (Hg.), *Die Erweiterung der Europäischen Union – Eine Herausforderung*. Baden-Baden, Nomos, 1998.
- HÄNSCH, K. Ein Weg mit Hindernissen. In Frank Wiehler (Hg.) *Die Erweiterung der Europäischen Union – Eine Herausforderung*. Baden-Baden: Nomos, 1998.
- OOSTLANDER, A. Eine Strategie für die Erweiterung. In Frank Wiehler (Hg.) *Die Erweiterung der Europäischen Union – Eine Herausforderung* Baden-Baden: Nomos, 1998.
- RICHTER, S. EU Commission Evaluates The Transition Countries. In *The Vienna Institute Monthly Report* 1999/11.
- SEEBAUER, R. Das Bildungsprogramm „SOCRATES“ der EU – Ein Weg zur Implementierung der „Europäischen Dimension“. In *Výchova k Evropanství*, Liberec: Technická Univerzita (Hg.), 1996. s. 54 an.
- SEEBAUER, R. Zukunftserwartungen und Ängste an der Schwelle zum dritten Jahrtausend – Eine empirische Studie in Erkundungsabsicht bei angehenden LehrerInnen in CZ, HU, PL und SI vor dem Hintergrund berufsrelevanter Persönlichkeitsmerkmale (erscheint in Liberec im Herbst 2000, Hg.: Zentrum für Koordinierung der Forschung an den Hochschulen der Euroregion Neisse).

Přeložil Josef Maňák